

KÂŞGARLI MAHMUT VE 11. YÜZYIL MUSİKİSİ ÜZERİNE

Mahmud Al-Kashghari And About Music of 11th Century

Ramiz ASKER*

Leyla ASKER**

Özet

Büyük Türk dilcisi ve düşünürü Kaşgarlı Mahmud'un ansiklopedik mahiyet taşıyan ve adeta 11. yüzyıl Türk dünyasının aynası olan Divanü Lugati't-Türk adlı eseri, Türk dili ve edebiyatının, Türk tarih ve coğrafyasının yanı sıra, Türk kültürünün ve etnografyasının da eski ve temel kaynaklarındandır.

Divanü Lugati't-Türk Türklerin zengin maddi ve manevi kültürünün çeşitli alanları hakkında bilgi verirken Türk müzik kültürü üzerine de çok değerli bilgiler vermektedir. İlk kez bu eserde şarkı, güfte, makam, motif, melodi gibi kavramlardan söz edilmiş, dönemin bazı nefesli, telli ve vurmali çalgı aletleri madde başlarında ele alınmış, musiki icra ortamlarından bahsedilmiştir. Bundan bin yıl önceye ait Türk çalgı aletlerinin başında, adına birçok maddede rastladığımız, kopuz gelmektedir. Eserde bu terim, ad ve eylem olarak kopuz, kopuzluğ, kopzadı, kopzaldı, kopzatti, kobzaştı maddelerinde geçmekte ve açıklanmaktadır. Onu dönemin diğer telli sazlarından ikeme/egeme, çeng/çong/çung ve buçı izlemektedir. Kaşgarlı Mahmud, eserinde ayrıca eski Türk nefesli çalgı aletlerinden olan sızıgı (ney), borguy (zurna) ve tovil (dudük) üzerine de bilgi vermektedir. Bunların dışında tümruk (def), küvrük (kös) maddelerinde vurmali saz aletlerinden bahsedilmektedir. Tuğ terimiyle askeri orkestra veya ordu bandosu kastedilmektedir.

Eserde şarkı anlamında ır/yir; şarkıcı manasında yırağı; söylemek, teganni etmek anlamında yırlamak ve köglemek gibi kavramlar da yer almıştır.

Anahtar kelimeler: Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lugat-it-Türk, Musiki, Musiki Aletleri.

Abstract

A popular encyclopedic dictionary of the great turkic linguist and thinker Mahmud Kashghari's Diwan Lughat at-Turk, mirror of the turkic world of the 11th century, includes rich information not only about the Turkic language and literature but also its history geography, culture and ethnography.

The valuable information about different branches of the material and moral culture, including musical culture of Turks of thousand years' prescription is given in Diwan Lughat at-Turk. The work says about song, makam, motion and melody, the wind, stringed and percussion instruments and about the performing arts.

Information about popular Turkic kopuz, including kopuz and kopuzlug, kopzadi, kopzaldı, kopzatti are often provided in Diwan Lughat at-Turk dictionary. Other instruments, such as ikeme/egeme, cheng/chong/chung and buchi are also mentioned here. Mahmud Kashghari informs about ancient wind instruments "sibizgu" (modern reed- pipe, flute), "borguy" (zurna) and "tovil" (fife); percussion instruments "tumruk" (drum) and "kuvruk" (tambourine). The word "tug" means military orchestra.

The dictionary explains meaning ır/yir (song), yiragu (singer), yırlamak (sing) and köglemek (perform).

* Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü, Azerbaycan, ramizasker@yahoo.com.

** Bakü Musiki Akademisi, Bakü, Azerbaycan, askerovaleyla@hotmail.com.

Key words: Mahmud al-Kashghari, Diwan Lughat at-Türk, Music, Musical Instruments.

Divanü Lugati't-Türk yaklaşık bin sene bundan önceki Türklüğün ansiklopedisi, aynasıdır. Ünlü bilgin, büyük dilci ve düşünür Kaşgarlı Mahmud bu kitabında Türklerin o dönemki dilini, edebiyatını, tarihini ve coğrafyasını, sosyal ilişkilerini, dinî inançlarını, unvan ve makamlarını, atasözleri ve deyimlerini, efsane ve mitlerini, şiir ve ağıtlarını ayrıntılı biçimde işlemiştir.¹ Divanü Lugati't-Türk aynı zamanda 11. yüzyıl Türk kültürünün ve etnografyasının da en eski ve temel kaynaklarıdır.

Divanü Lugati't-Türk'te Türklerin eski ve zengin maddi ve manevi kültürünün çeşitli alanları, ev-çadırları, giyim ve süslemeleri, yemek ve içecekleri üzerine çok değerli bilgiler verilmiştir. Eserde 11. yüzyıl Türk müzik kültürü de en iyi biçimde değerlendirilmiştir. Dede Korkut Kitabı ve Kutadgu Bilig'de genel olarak yer alan bilgilerden daha önce ilk kez Divanü Lugati't-Türk'te şarkı, güfte, makam, motif, melodi gibi kavramlardan söz edilmiş, dönemin bazı nefesli, telli ve vurmali çalgı aletleri madde başlarında ele alınmış, musiki icra ortamlarından bahsedilmiştir.

Divanü Lugati't-Türk'te Türk müzik kültürüyle ilgili olarak verilen bilgiler üzerinde maalesef fazla durulmamış, az sayıda çalışmada bunlardan bahsedilmiştir. Bunların arasında Prof. Dr. Reşat Genç'in "Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası" adlı kitabındaki 3 sayfalık bir bölüm², Gülay F. Mirzaoğlu'nun,³ Ç. Cumayev'in⁴ ve A. Recebov'un⁵ makaleleri zikredilebilir. Makalelerden anlaşıldığına göre, yazarlar, konuyu farklı boyutlarda ele almışlardır.

Türklerde müzik kültürünün tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Tarih boyunca Türklerde müzik yalnızca zevk, neşe ve eğlence kaynağı, aşkın ve hüznün ifade aracı değil, devlet-millet birliğini oluşturan, halkı uyaran, savaşta orduya millî duygular veren, yürüyüş ve hareket düzenleyen; dinî bakımdan ise iyi ruhları çağıran, kötü ruhları kovan bir kültür ve gelenek sembolüdür.⁶

Divanü Lugati't-Türk'te müzik, makam ve melodi kavramı ır/yir sözcüğü ile karşılanmıştır: یر Yır: şarkı; makam (musikide). «أل یر یرلادی = o, şarkı söyledi». Bu söz çoğu zaman şiir, gazel manasında kullanılmıştır. (3,11); ل I r: yukarıdaki sözdeki ی ı harfi الف elife çevrilmiştir; aynı manadadır; makam, motif, melodi (3,11). Yır kelimesi ayrıca gazel, şiir, yani güfte anlamına da gelmektedir: یر Yır: gazel, şiir (3,145). Yırağı kelimesi ise hem çalgıcı, hem de şarkıcı anlamına gelmektedir. یراغو Yırağı: çalgıcı; muganni, şarkıcı (3,38).

Divanü Lugati't-Türk'te Türk müzik aletleri bugün olduğu gibi telli, üflemeli ve vurmali olmak üzere üç guruba ayrılmaktadır. Kaşgarlı Mahmut, telli aletlerden dördü hakkında bilgi vermiştir. Bunların başında kopuz gelmektedir.

Dede Korkut destanlarında da görüldüğü gibi kopuz, Türklerde en yaygın telli çalgı aletidir. Kopuz bu gün dahi Türk dünyasının her bir köşesinde çeşitli adlar altında varlığını sürdürmektedir. Divanü Lugati't-Türk'te bundan bin yıl önceye ait çalgı aletlerinin başında, adına birçok maddede rastlanan ünlü kopuz gelmektedir. Eserin farklı çevirilerinde; mesela Farsça çevirisinde kubuz (4, 381), Türkçe son çevirisinde kopuz (5, 440) olarak geçen bu kelimeyi, Kaşgarlı Mahmut, Arapça ud sözcüğü ile karşılamaktadır: كُبُر K u b u z: kopuz, uda benzer bir çalgı aleti (1, 370). Yazar, eserinin çeşitli yerlerinde bu terimi isim (kubuz), sıfat (kubuzluğ) ve eylem fiili (kubzağı, kubzaldı, kubzattı, kubzadı) halinde de açıklamıştır:

¹ Süleyman Demirel; Sunuş, **Kaşgari Mahmud Divanü Lügat-it-Türk**. (Hazırlayan: Ramiz Asker), Bakü Ozan, 2006, I cilt, s. 5.

² Reşat Genç, **Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**, Ankara: 1997, s. 172–174.

³ Gülay F. Mirzaoğlu, "Divanü Lugati't-Türk Işığında Müzikal İcra Ortamları", **Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi Sempozyumu**, Ankara: 28–30 Mayıs 2008, Bildiri Özetleri, s. 35.

⁴ Ç. Jumayev, "Mahmut Kaşgarlı'nın Divan'ında saz sunqatı [sanatı] bilen bağlantılı sözler"/ «Mahmut Kaşgarlı türkologiya ilmini esaslandırıcıdır» atlı Halkara ilmi maslahatı. Aşqabat: 21-22 Şubat 2008, s. 93-94

⁵ A. Redjebov, "Muzikal'no-teoreticeskaya mısl' epoxi M. Kaşgari i yego znaçeniye v istorii kul'turu narodov Blijnego i Srednego Vostoka" (M. Kaşgari Döneminin Müzikal-Teorik Düşüncesi ve Bunun Yakın ve Orta Doğu Halklarının Kültür Tarihinde Önemi) / «Mahmut Kaşgarlı türkologiya ilmini esaslandırıcıdır» atlı Halkara ilmi maslahatı, Aşqabat: 21–22 Şubat 2008, s.290.

⁶ Baheddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C. IX, Ankara 1977, s. 4-5.

فَبزَلْغ **Kubuzluğ**: «فَبزَلْغ كَبزَلْغ *kubuzluğ kişi = kopuzlu adam*» (1, 474).

فَبزَلْشَدَى **Kubzaşdı**: «فَبزَلْشَدَى كَبزَلْشَدَى *kızlar kubzaşdı = kızlar, cariyeler kopuz çalmakta yarıştılar*», (فَبزَلْشَمَاق - فَبزَلْشَمَاق *kubzaşur – kubzaşmak*) (2, 226)

فَبزَلْدَى **Kubzaldı**: «فَبزَلْدَى كَبزَلْدَى *kubuz kubzaldı = kopuz çalındı*», (فَبزَلْمَاق - فَبزَلْمَاق *kubzalur – kubzalmak*) (2, 238).

فَبزَلْتَى **Kubzattı**: «فَبزَلْتَى أَلْ أَلْ *ol anı kubzattı = o ona kopuz çaldırdı*», (فَبزَلْتَمَاق - فَبزَلْتَمَاق *kubzatur – kubzatmak*) (2, 321).

فَبزَلْدَى **Kubzadı**: «فَبزَلْدَى أَلْ *ol kubuz kubzadı = o, kopuz çaldı*», (فَبزَلْمَاق - فَبزَلْمَاق *kubzar – kubzamak*) (3, 258).

Kopuzun eski dönemlerde atkuyruğundan ve hatta ince bağırsaktan yapılan kırışle, ipek telle mızraplı veya mızrapsız çalındığı bilinmektedir. Fakat Kaşgarlı Mahmut bu konuda hiçbir bilgi vermemektedir. Muhtemelen aynı gelenek 11. yüzyılda da sürmüştür.

Kopuzu, dönemin diğer telli sazlarından ikeme, çeng ve buçı izlemektedir. Bu sazlardan ilki olan ikeme, Divan'ın Türkçe son çevirisinde (5, 249) egeme imlası ile geçmektedir. Çeng sazının adı Divanü Lugati't-Türk'ün Uygurca (6, 487) ve Çince çevirilerinde (7, 347) çong olarak, Türkçe aynı çeviride ise çung (5, 240) olarak verilmiştir. Kaşgarlı Mahmut, ikeme'nin kopuza benzediğini yazmaktadır: *إكَمَا* İkeme: saz, kobuz gibi çalınan musiki aleti (1, 193). Çeng'in özellikleri tam olarak belirtilmemiş olsa da onun da telli alet olduğu kuşku götürmez bir gerçektir: *چَڭ* Ç e n g: çeng, zeng, musiki aleti (3, 311). Bu alet günümüzde bazı Türk boylarında, özellikle de Uygurlar arasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Kaşgarlı Mahmut, buçı ile ilgili olarak verdiği bilgide onun da kopuz türünden telli bir alet olduğunu; hatta buçı kobuz olarak da adlandırıldığını vurgulamaktadır: *بُوچَى* Buçı: «بُوچَى فَبزَلْشَدَى *buçı kobuz = telli ud'lardan biri*». Bu, kaz göksü (barbet) adı verilen çalgı aletlerinden birisidir (3, 169). Buradaki buçı kelimesinin ne anlama geldiği merak konusudur. Kaşgarlı Mahmut'ta *بُوچَى* buçı öter semürgük = bülbül buçı buçı öter (2, 285) diye bir mısra geçmektedir. Bundan yola çıkarak buçı kobuz'un, bülbül gibi şakıyan kopuz anlamına geldiği düşünülebilir mi? Öte yandan, Azerbaycan Türkçesinde kulak, sazın aşığı anlamında puç kelimesi mevcuttur. Hatta sazın puçunu burmak; yani sazı kökleme, simi tarım hale getirmek deyimi de vardır. Buradan hareketle buçı kobuz'un kulaklı, aşıklı kopuz anlamına geldiği varsayımı da göz ardı edilemez.

Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugati't-Türk'te bahsettiği çalgı aletlerinin diğer bir grubunu ise nefesli sazlar oluşturmaktadır. Burada üç alet üzerine, yani sızızğu, borğuy ve tovıl üzerine de bilgi verilmektedir. Bunlardan sızızgu çağdaş ney, daha doğrusu, onun basit türü olan, günümüzde çocukların kamıştan, içi oyulmuş ağaçtan veya söğüt kabuğundan yaptıkları kaval-düdük olduğu düşünülebilir. Kaşgarlı, bu aleti ek bilgi vermeden sade bir anlatıyla sunmaktadır: *سَبزَلْغُو* Sızızğu: düdük, tütek, ney (1, 469). Divan'daki ikinci nefesli alet borğuy; zurna'nın bir türü diyebileceğimiz alettir. Çünkü Kaşgarlı Mahmut bu alet için sadece *بُوْرغُو* Borğuy: Nefesle çalınan boru (3, 226) deyip geçmektedir. Bu, Azerbaycan Türkçesinde truba, boru, keremay, Özbekçe'de keremay, Türkiye Türkçesinde borazan, İngilizce'de trumpet kelimesiyle karşılanan nefesli çalgı aletidir. Divan'daki üçüncü nefesli alet tovıl'dır. Kaşgarlı Mahmud'un bu alete ilişkin tanımı, beraberinde soru işareti de taşımaktadır: *تَوِيل* Tovıl: Davul, nakkare. Av zamanı şahin için çalınan davul (3, 163). Bu tanımın ilk kısmından tovıl'ın davul, nakkare, timbal olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu davulun şahin çağırma için çalındığı bilgisi, bu konuda tereddüde düşmemize yol açmaktadır. Çünkü şahin davulla değil, düdükle çağrılmaktadır. O zaman tovıl'ın hem davul, hem de düdük anlamına geldiğini kabul etmemiz gerekecektir.

Kaşgarlı Mahmut vurmali sazlar kısmında tümruk ve küvrük adlı iki aletten bahsetmektedir. Bunlardan tümruk maddesi şöyledir: *تَمْرُك* Tümruk: def, dümrük. Oğuzca (1, 462). Burada hiçbir sorun yoktur. Küvrük maddesi de anlaşılırdır: *كُفْرُك* Küvrük: kös, davul (1, 463).

Divanü Lugati't-Türk'te tuğ terimiyle hem bayrak ve sancak, hem de askeri orkestra veya ordu bandosu, başka bir deyişle mehteran takımı ve nöbet değişimi kastedilmektedir. Kaşgarlı, tuğ maddesinde şöyle yazmaktadır: *خَان تُوغ اَرْدَى* Tuğ: Hakanın yanında çalınan nakkare (kös) ve davul. «*xan tuğ urdu = han nöbet davulunu vurdu, orkestra çaldı*» (3, 134). Tuğun vurulması muhafız alayının nöbet değişimini

